

Slepotisková výzdoba knižních vazeb

Martina Zychová, Univerzita Pardubice, Fakulta restaurování

KLÍČOVÁ SLOVA

KEY WORDS

slepotisk – knižní vazba – kniha – výzdoba – zlacení

blind tooling – book binding – book – decoration – gilding

BLIND TOOLING DECORATIONS OF BOOK BINDINGS

The article deals with blind tooling, one of the oldest and most common techniques used in decorations of leather book bindings. It provides the reader with a comprehensive introduction into the given art, and focuses on the actual essence of the blind tooling decoration, the procedure, chemical and technological aspects and factors influencing the final result, and the possibilities of the detection of the date of production. Several lines of the text also concentrate on the technique of gilding which is very much interrelated with blind tooling. The article also includes a generous set of images which are absolutely crucial for the understanding of the given subject matter.

Úvod

Pod pojmem slepotisk se může skrývat několik různých významů. Tento článek se však zabývá slepotiskem v souvislosti s knihou, tedy jednou z nejstarších a nejužívanějších výzdobných technik usňových knižních vazeb, která je s oblibou užívána již po staletí. Slepotisková výzdoba je prováděna vtačováním nahřátého, nejčastěji mosazného nástroje do provlhčené usně, přičemž vzniká ztmavlý reliéfní otisk. Tato technika bývá občas zaměňována s tzv. ražbou, při které dochází rovněž k tvorbě reliéfního otisku. Na rozdíl od slepotisku však v tomto případě nedochází k provlhčení usňového materiálu a reliéf vzniká nahřátým či studeným nástrojem za působení velkého tlaku. Pro techniku ražby tudíž nemusí být použit pouze usňový materiál, ale rovněž např. materiál papírový či textilní.¹¹

1 | Petr Voit, *Encyklopedie knihy: Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, Praha 2006, s. 741.

2 | Pavlína Hamaňová, *Z dějin knižní vazby od nejstarších dob do konce 19. století*, Praha 1959, s. 20.

3 | Mirjam Bohatcová, *Česká kniha v proměnách staletí*, Praha 1990, s. 244.

Slepotisková výzdoba a její počátky

Počátky techniky slepotisku spadají již do předrománského období. Za kolébku je však označována až Francie 12. století, ze které se znalost techniky šířila do dalších zemí.¹² Pro svou rozmanitost motivů a kompozic, relativní snadnost a rychlost provedení si rychle získala mezi knihaři velkou oblibu. Tyto aspekty stály rovněž za masivním rozšířením této výzdobné techniky od druhé poloviny 15. století, kdy se začala vlivem vynálezu knihtisku produkce knih, potažmo i knižní vazby, výrazně zvyšovat.¹³ Díky nekonečné škále variant bylo, a stále je, možné využít slepotiskovou výzdobu v různých časových obdobích s respektováním soudobého vkusu společnosti i jednotlivých zadavatelů knižní vazby.

Obr. 1 Ludvík Bradáč, slepotisková výzdoba, soukromá sbírka Ivana Kopáčika. Foto: Martina Zychová

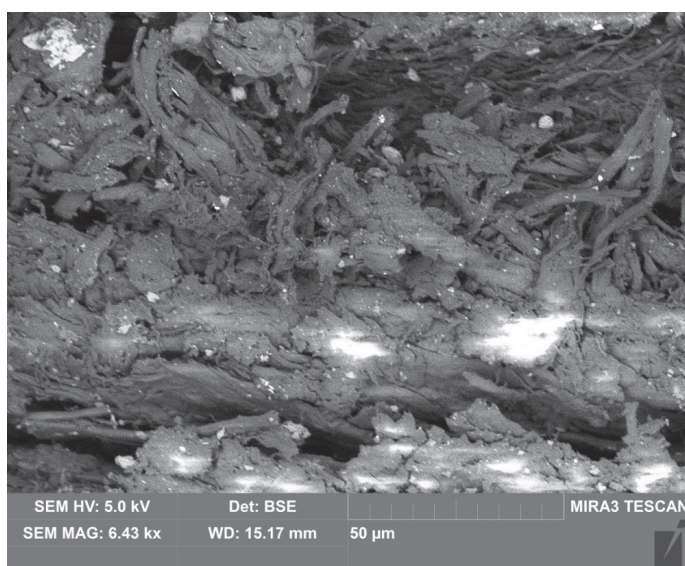
Obr. 2 Ukázka historické knižní vazby se slepotiskem, piaristická knihovna v Litomyšli. Foto: Martina Zychová

Chemicko-technologická stránka slepotisku

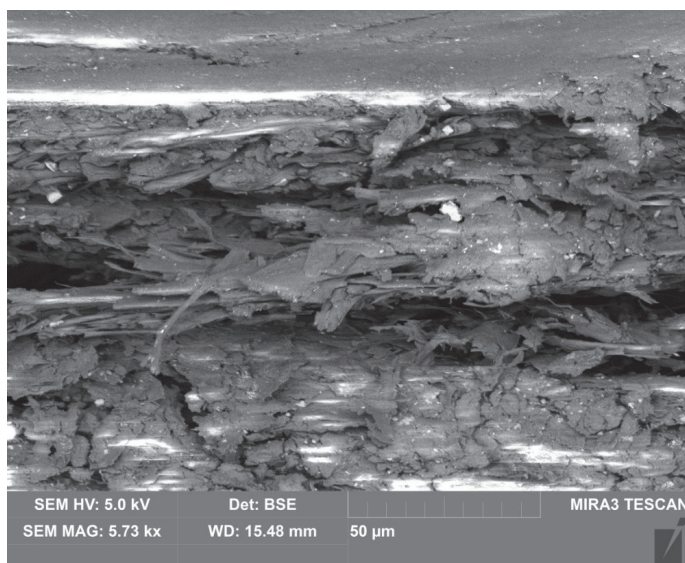
Při tvorbě slepotiskové výzdoby je využíváno principu smrštění kolagenových vláken usně vlivem působení teploty a vlhkosti. Pro daný jev je charakteristická tzv. teplota smrštění, při níž dochází ke změně uspořádané struktury kolagenu na neuspořádanou, tzv. statistické klubko a zkrácení délky kolagenových vláken.^[4] Tento proces smrštění byl v rámci diplomové práce^[5] ověřen SEM analýzou, kterou provedl Ing. Jiří Kmošek (Katedra chemické technologie, FR UPCE). Teplota smrštění se u jednotlivých typů usně liší v závislosti na způsobu činění, druhu zvířete či stupni degradace. Při dodržení dané teploty smrštění a dostatečném provlhčení usně by mělo být docíleno optimálního výsledku. V běžné knihařské praxi však bývá znalost této teploty využívána spíše orientačně, stěžejní jsou pro knihaře především zkoušky na vzorku používané usně.

4 | Martina Ohlídálová, Degradace kolagenových materiálů, in: *Sborník z konference konzervátorů a restaurátorů*, Brno 2005, s. 30–32.

5 | Martina Zychová, *Slepotisková výzdoba knižních vazeb: Vývoj techniky, terminologie a metod dokumentace* (diplomová práce), Fakulta restaurování, Univerzita Pardubice, Litomyšl 2019.

Obr. 3 Detail lícové strany třívrstevné usně před aplikací slepotiskové výzdoby (snímek z elektronového mikroskopu – zpětně odražené elektrony – Jiří Kmošek, FR UPCE)

Obr. 4 Detail lícové strany třívrstevné usně po aplikaci slepotiskové výzdoby (snímek z elektronového mikroskopu – zpětně odražené elektrony – Jiří Kmošek, FR UPCE)

Faktory ovlivňující výsledný vzhled slepotiskové výzdoby

Na výsledný vzhled slepotiskové výzdoby má vliv řada faktorů – volba materiálu desek a pokryvy knihy, volba nástroje a technika provedení slepotisku. Pomocí jednoho nástroje tak může knihař vytvořit poměrně širokou škálu různě se lišících otisků, což značně znesnadňuje komparaci jednotlivých otisků mezi sebou, která by mohla vést k určení užití identického nástroje na různých knižních vazbách.

Ačkoliv je technika slepotisku určena pro výzdobu usňového materiálu, ne každý typ usně je pro tuto výzdobu vhodný. V historii byly nejčastěji pro knižní vazby se slepotiskovou výzdobou používány hnědé tříslotině usně a bílé usně, tzv. jirchy.⁶ Pro slepotiskovou výzdobu jsou vhodné např. i tzv. marokény⁷ či oázní koziny.⁸ Jedním z nejdůležitějších aspektů při výběru usňového materiálu pro slepotiskovou výzdobu je dobrá absorpce vody pro dostatečné a rovnoměrné provlhčení. Výhodou tříslotiněných usní je i jejich výrazné tmavnutí při působení tepla a vlhka, za jehož příčinu je považována migrace nenávaných tříslotin k povrchu.⁹ Druh zvířete má velký vliv na strukturu a celkový charakter usně, potažmo i slepotiskové výzdoby. Pro detailnější a jemnější provedení slepotiskové výzdoby jsou tudíž vhodnější usně s méně výraznou strukturou – např. teletina, kozina.

Pro výsledný vzhled slepotiskové výzdoby je rovněž rozhodující výběr nástroje. Většinou se jedná o nástroje vyrobené z mosazi, můžeme se však setkat i s nástroji ocelovými.¹⁰ Kovová část nástroje bývá vsazena do dřevěné rukojeti, která umožňuje pohodlnější držení. Jak uvádí Mirjam Bohatcová, v historii byly knihařské nástroje zhotovovány kovorytci (tzv. řezáči), zlatníky a dalšími specialisty zpracovávající kovové výrobky.¹¹ Nejčastěji užívanými nástroji pro tvorbu slepotisku jsou např. kolek, fileta, oblouček, rolka, plotna či písmo.

6 | Usně činěné kamenem (dodekahdrát síranu draselno-hlinitého).

7 | Druh jemné koziny nazývaný dle nejstaršího zpracovatelského střediska – Maroka. (Petr Voit, heslo Marokén, in: *Encyklopedie knihy v českém středověku a raném novověku*, <http://encyklopedieknihy.cz/index.php/Marokén>, vyhledáno 25. 7. 2020.

8 | Koziny s velice jemnou strukturou a mírným leskem.

9 | Michal Ďurovič a kol., *Restaurování a konzervování archiválií a knih*, Praha 2002, s. 67.

10 | Ivan Kopáček, *Gotická knižní vazba ve sbírkách Vědecké knihovny v Olomouci* (diplomní práce), Fakulta restaurování, Univerzita Pardubice, Litomyšl 2014.

11 | Viz Bohatcová (pozn. 3), s. 253.

Obr. 5 Slepotoskové nástroje (filety), soukromá sbírka Ivana Kopáčka. Foto: Martina Zychová

Obr. 6 Knižní vazba s nástroji pro danou slepotiskovou výzdobu, knižní vazba Jendy Rajmana, Muzeum klasického knihářství. Foto: Martina Zychová

Kolek bývá nástroj menších rozměrů s obrovskou škálou nejrůznějších motivů, které mohou být různě kombinovány mezi sebou tak, aby vytvářely libovolnou kompozici. Fileta představuje nástroj s lineárním otiskem jednoduchého či zdobného motivu. Kovová část nástroje bývá mírně konkávně prohnutá, což umožňuje snazší aplikaci kolébkovým pohybem. Speciálním typem filety je oblouček. Ten bývá většinou vyhotovován v sadách různých velikostí a rádiů. Kombinací obloučků a rovných filet je možné docílit téměř jakéhokoliv lineárního motivu, což zajistilo velkou oblibu těchto nástrojů i v moderní knižní vazbě. Rolna, nebo také rola, váleček apod., bývá tvořena kolečkem s daným motivem, které bývá nasazeno na vidlici napojenou na rukojeť a umožňuje tak otáčení kolem celé své osy. Motiv bývá nepřerušen, tudíž je možné dosáhnout pomocí tohoto nástroje i dlouhých pásů. Rozšíření používání nástroje rolny přišlo s obdobím renesance¹², kdy bylo nutné zrychlit výrobu knižní vazby z důvodu rychle rostoucí poptávky. Nástroj plotny představuje nejčastěji mosaznou či měděnou destičku sloužící k otisku rozměrnějších motivů. Z důvodu větších rozměrů bývá aplikace slepotisku pomocí plotny prováděna pomocí knihařského lisu, který zajistí dostatečný a rovnoměrný tlak v celé ploše otisku.¹³ Pro tvorbu textu nebo číselných údajů technikou slepotisku bývá používáno písmo. Toto označení zahrnuje všechny litery, které knihař užívá např. k uvedení titulu, autora, datace či své signatury. Písmo bývá vyráběno buď z tzv. písmoviny (směs olova, antimonu a cínu) nebo z mosazi. Jak však uvádí Ludvík Bradáč, „*mosazné písmo je vyráběno výhradně pro knihařské účely, knihtisk používá jenom liter z písmoviny.*“¹⁴ Kvalitnější mosazné písmo však bývá finančně náročnější a v současné době i hůře dostupné, tudíž se můžeme setkat v knihařské praxi rovněž s užíváním písma knihtiskařského.

Díky dlouhé životnosti použitých materiálů a nekonečné variabilitě bývají tyto nástroje používány po staletí bez ohledu na průběžné změny vkusu a estetiky knižní vazby. Dědí se z generace na generaci, prodávají se, mění či bývají pouhou inspirací pro vytvoření nového nástroje, což značně komplikuje určení doby vzniku, lokality, nebo dokonce konkrétní knihařské dílny.

Materiál zvolený pro knižní desky ovlivňuje především hloubku a ostrost reliéfu otisku. Lepenkové desky umožňují o poznání hlubší reliéf než knižní desky dřevěné. Výrazněji se projevuje otisk nástroje v dřevěné desce pouze v případě aplikace plotny v knihařském lisu.

12 | Renesanční knižní vazba na našem území představuje období zhruba od 20. let 16. století do 20. let 17. století. – viz Ďurovič a kol. (pozn. 9), s. 376.

13 | Bohumil Nuska, Typologie českých renesančních vazeb – terminologie, datování materiálu, in: *Sborník severočeského muzea v Liberci*, 1964, s. 64.

14 | *Ibidem*, s. 22–23.

Největší „proměnnou“ však bývá při tvorbě slepotiskové výzdoby samotné provedení. Jedná se zkrátka o ruční práci ovlivněnou celou řadou aspektů, což způsobuje větší či menší vizuální obměny. Pro vytvoření vizuálně dokonalé slepotiskové výzdoby je nutné dodržení technologie a její co možná nejpřesnější opakování na celé knize. Celá řada knih je však důkazem, že i mistrovi svého řemesla někdy „ujela ruka“ a slepotisk např. v některém místě tzv. přepálil, což způsobilo mnohem větší ztmavnutí reliéfního otisku a ztrátu ostrosti. Bez dostatečného provlhlčení či nahřátí nástroje je otisk nevýrazný a nestabilní.

Slepotisk a zlacení

S technikou slepotisku je neodmyslitelně spjatá i technika zlacení, mající své kořeny v orientu.^[15] Na naše území pronikla znalost této techniky poměrně brzy, avšak větší uplatnění zde našla až ve druhé polovině 16. století, kdy byla knižní vazba výrazně ovlivňována francouzskými a italskými knihaři, mistry daného řemesla. Z důvodu ochrany zlaceného místa byly pro tuto techniku používány nástroje s negativním otiskem vhloubeným pod úroveň okolních míst. V počátečních fázích se však můžeme i u zlacení setkat s pozitivním otiskem. Nejprve sloužila technika zlacení jako doplnění a ozvláštnění slepotiskové výzdoby, na přelomu 16. a 17. století se začaly objevovat i knižní vazby zdobené výhradně zlacením.^[16]

Dobové zařazení slepotiskové výzdoby

Výzdoba knižní vazby, včetně výzdoby slepotiskové, odráží dobu svého vzniku, její vkus, módní trendy či historické události, což může poskytnout řadu cenných informací nejen o historii dané knižní vazby. Často se však můžeme setkat i s výzdobou pro dané období zdánlivě netypickou, vybočující z hlavního proudu. Při snaze zařadit knižní vazbu do určitého časového období tak nesmí být opomíjeny její další typologické znaky. Jelikož záleželo při výběru nástrojů pro výzdobu pouze na vkusu knihaře a zadavatele knižní vazby, můžeme mnohdy nalézt motivy typické pro určité období i na mnohem mladších knižních vazbách.^[17] Jak uvádí Bohumil Nuska, jednotlivé motivy byly používány řadu let, často zcela neslohově, zatímco kompozice je vždy soudobým projevem tvůrce: „... kompozice je vždy soudobým projevem, který i při konzervativním cítění svého tvůrce nebo naopak, ve většinou krotké snaze o extravaganci, se vždy neklamně hlásí k době svého vzniku.“^[18] Nejprůkaznějšími doklady o vzniku dané knižní vazby jsou však zmínky v archivních pramenech či signování knižní vazby knihařem. U historických knižních vazeb se však setkáváme se signováním spíše výjimečně. Díky cílému obchodu, výměnám a darům v podobě nástrojů i knih se knihaři i zadavatelé inspirovali v jiných knihařských dílnách. Určení místa vzniku, či dokonce přiřazení knižní vazby konkrétní dílně, tak bývá velice obtížné, často takřka nemožné.

Obr. 7 Dobře provedený slepotisk. Foto: Martina Zychová

Obr. 8 Příliš vysoká teplota. Foto: Martina Zychová

Obr. 9 Nahřátý nástroj bez provlhlčení usně. Foto: M. Zychová

Obr. 10 Otisk za studena bez provlhlčení usně. Foto: Martina Zychová

15 | Viz Bohatcová (pozn. 3), s. 245.

16 | Kateřina Bártová, *Renesanční knižní vazba: Její vývoj na příkladech z fondu benediktinské knihovny v Broumově* (diplomní práce), Fakulta restaurování, Univerzita Pardubice, Litomyšl 2017.

17 | Viz Nuska (pozn. 13) s. 51.

18 | Ibidem, s. 44.

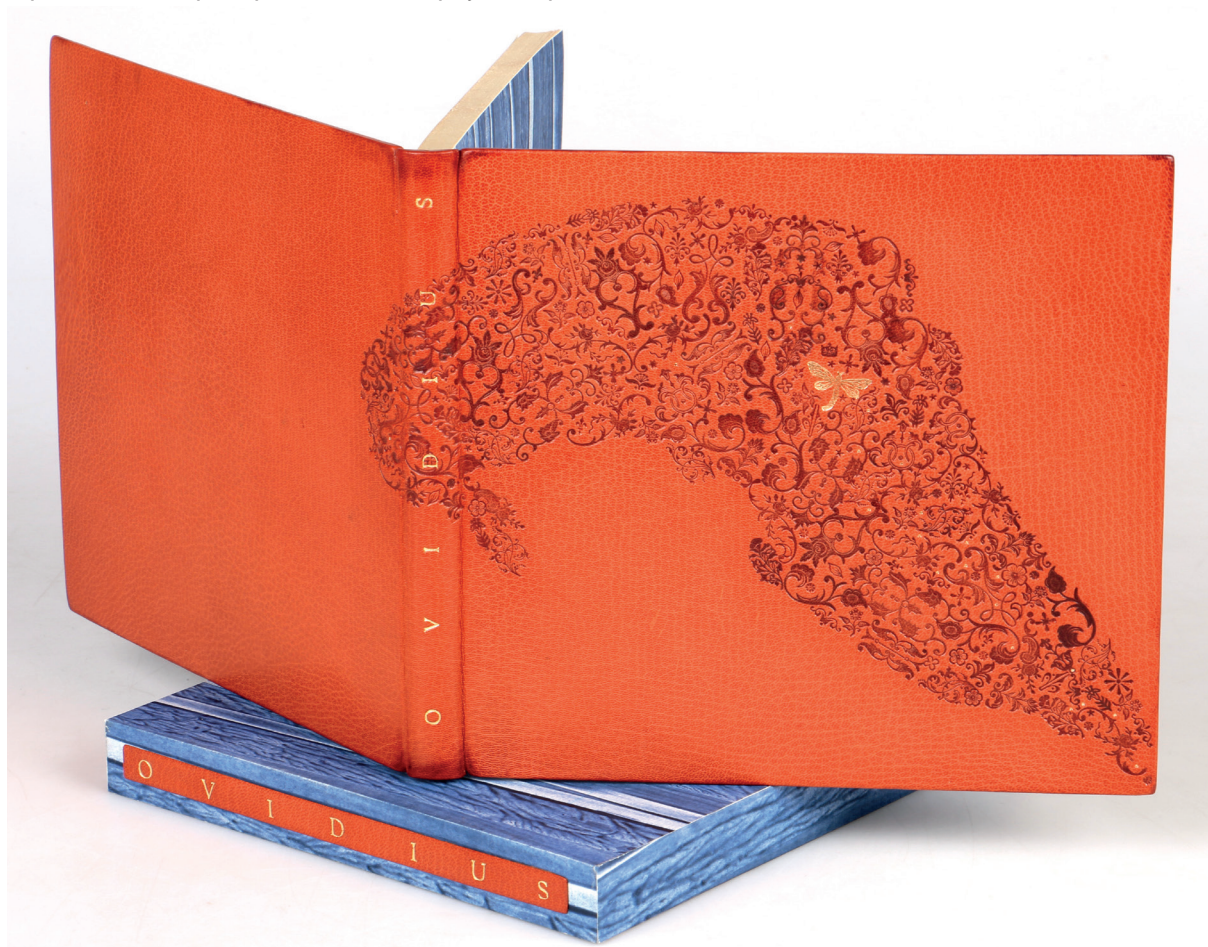

Obr. 11 Slepotisk a zlacení, knižní vazba Jendy Rajmana, Muzeum klasického knihařství. Foto: Martina Zychová

Závěr

Slepotisková výzdoba je neodmyslitelnou součástí knižní kultury již po celá staletí. Jejím studiem se nám mohou otevřít dveře poznání naší historie nejen v oblasti písemné kultury, ale i širšího společenského kontextu. Zároveň by však technika slepotisku neměla být chápána pouze jako technika historická, zastaralá, nemoderní, nehodící se do dnešní doby. Rukou šikovného knihaře může vzniknout i pomocí této „historické“ techniky moderní knižní vazba splývající se soudobým vkusem společnosti. Rozhodující je jen a pouze estetické cítění a řemeslná zručnost.

V dnešní době má však knižní vazba a současně i slepotisková výzdoba oproti dobám minulým značně komplikovanější pozici. Společnost ztratila potřebu vazby knihy díky knihám běžně dostupným v knihkupectvích, které jsou již svázané, ačkoliv mnohdy „horkou jehlou“. Poctivě řemeslně zpracovanou knižní vazbu tak nevyhledávají ve velké míře běžní čtenáři, ale spíše čtenáři s pevnějším vztahem ke knize a knižní vazbě, bibliofilové a sběratelé. Osobně však věřím, že společnost opět spěje k době rozkvětu a ocenění kvalitní řemeslné práce knižní vazby, která není pouze anonymním výsledkem strojní výroby. Důležité je však opětovné seznámení společnosti s možnostmi knižní vazby a jednotlivými technikami výzdoby, která dělá i z obyčejné knihy unikát.

Obr. 12 Ivan Kopáček, slepotisková výzdoba doplněná zlacením. Foto: Ondřej Zíkl